

I

Twee ogenschijnlijk losstaande gebeurtenissen zijn er de voorbode van geweest dat George Smiley na zijn ‘vervroegde uittreding’ werd teruggeroepen. De eerste van die twee gebeurtenissen speelde zich af in Parijs, in de snikhete maand augustus, de tijd van het jaar waarin de Parijzenaars hun stad uitleveren aan de brandende zon en de busladingen toeristen die er een geheel verzorgde vakantie komen doorbrengen.

Op een van deze dagen in augustus – de vierde, precies om twaalf uur, want er begon net een kerkklok te luiden, vlak nadat er al een fabrieksfluit had geklonken – kwam er in een *quartier* dat ooit beroemd was geweest om zijn grote aantallen onbemiddelde Russische emigrés, een gedrongen vrouw van een jaar of vijftig uit de donkere schaduwen van een oud pakhuis tevoorschijn met een boodschappentas in haar hand. Met haar gewone energieke, vastberaden tred liep ze over de stoep in de richting van de bushalte. Het was een smalle, grijze straat, met luiken voor de ramen, een paar kleine *hotels de passe* en een heleboel katten. Om de een of andere reden maakte de omgeving een merkwaardig rustige indruk. Het pakhuis was in de vakantie opengebleven omdat er bederfelijke goederen omgingen. Het was windstil en de hitte, vermengd met smerige uitlaatgassen, sloeg haar in het gezicht als de warmte uit een liftkoker, maar haar Slavische trekken bleven onbewogen. Ze was er niet op gekleed en had ook niet het postuur om zich op een warme dag in te spannen; ze was erg klein en vrij dik en bewoog zich met de wat zwaaiende gang van een zeeman. Haar zwarte jurk, waar een vrome ernst van uitging, had geen taille en werd verder ook nergens opgesierd, behalve door een randje witte kant bij de hals en een groot metalen kruis, intensief gebruikt maar zonder geldswaarde, op haar boezem. Het straffe geklik van haar versleten schoenen, die onder het lopen naar buiten wezen,

weerklaatste tussen de huizen met hun gesloten luiken, en door het gewicht van haar armoedige tas, die sinds de vroege ochtend al helemaal vol zat, maakte ze een kleine slagzij naar stuurboord, maar het was duidelijk dat ze aan zware lasten gewend was. Toch had ze ook iets vrolijks over zich. Ze droeg haar grijze haar in een knot, maar één dartele lok viel over haar voorhoofd en danste mee op het ritme van haar waggelende tred. En er glinsterde een brutaal gevoel voor humor in haar bruine ogen. Haar mond, boven de strijdlustige kin, leek bij de minste aanleiding bereid tot lachen.

Ze had nu haar vaste bushalte bereikt, zette haar boodschappentas neer en masseerde met haar rechterhand het ondereind van haar rug, een gebaar dat ze de laatste tijd veelvuldig maakte, hoewel het niet veel hielp. De hoge kruk in het pakhuis waar ze elke ochtend de administratie deed had geen rugleuning, en daar begon ze steeds meer last van te ondervinden. ‘Verdorie,’ mompelde ze tegen het onwillige lichaamsdeel. Ze masseerde de plek nog eens en strekte toen haar zwarte ellebogen naar achteren als een oude kerkkraaf die zich opmaakt om weg te vliegen. ‘Verdorie,’ herhaalde ze. Toen werd ze zich er opeens van bewust dat iemand haar in de gaten hield. Ze draaide zich snel om en tuurde omhoog naar de zwaargebouwde man achter haar, die ver boven haar uittorende.

Hij was de enige die ook op de bus stond te wachten; op dat moment waren zij zelfs de enigen in de straat. Ze had nog nooit een woord met hem gewisseld, maar toch was zijn gezicht haar al vertrouwd: zo groot, zo onzeker, zo bezweet. Ze had het gisteren gezien, eergisteren, en voor zover ze wist de dag daarvoor misschien ook wel – God, ze was tenslotte geen wandelende agenda! De afgelopen drie, vier dagen was ze deze slappe, onrustige reus – wachtend op een bus of rondhangend op het trottoir voor het pakhuis als een deel van het straatbeeld gaan beschouwen; en wat meer was – hij was een type dat haar bekend voorkwam, hoewel ze nog niet precies wist waar ze hem moest plaatsen. Ze vond dat hij er *traqué* uitzag, zoals zoveel Parijzenaars tegenwoordig. Ze zag angst in hun gezichten, in de manier waarop ze over straat liepen zonder elkaar in de ogen te zien. Maar misschien was dat overal wel zo, ze wist het niet. En ze had ook al meer dan eens gemerkt dat hij in háár geïnteresseerd was. Ze had zich afgevraagd of hij soms een politiemans was. En zelfs had ze even overwogen om het hem gewoon te vragen, want ze had de

brutale houding van iemand uit de grote stad. Zijn dreigende gestalte, het doorgezwete pak en de overbodige regenjas die als een stuk van een oud uniform over zijn arm hing wezen allemaal op de politie. Als ze geluk had – als hij werkelijk een politieman was – dan werd het ook hoog tijd: dan deden die idioten tenminste eindelijk eens iets aan de vloedgolf van diefstallen die van haar inventarisaties al maandenlang een grote janboel maakte.

De onbekende had ondertussen al een tijdje op haar neer staan kijken en nog steeds staarde hij haar aan.

‘Tot mijn ongeluk heb ik last van mijn rug, monsieur,’ vertrouwde ze hem ten slotte toe, in haar langzame, wat ouderwetse Frans. ‘Mijn rug is wel niet zo groot, maar de pijn is omgekeerd evenredig. Bent u soms dokter? Orthopeed?’

Maar terwijl ze nog steeds naar hem opkeek vroeg ze zich af of hij misschien ziek was, en of haar grapje misplaatst was geweest. Er lag een olieachtige glans over zijn hals en de onderkant van zijn gezicht, en zijn fletse ogen hadden een nietsziende, manisch in zichzelf gekeerde blik: dwars door haar heen zag hij alleen zijn eigen verborgen zorgen. Ze wilde hem vragen: bent u soms verliefd, monsieur? Of houdt uw vrouw het met een ander? Ze overwoog net om hem een café binnen te loodsen voor een glaasje water of een *tisane*, toen hij zich abrupt omdraaide en een blik naar achteren wierp. Toen keek hij weer over haar hoofd naar de andere kant van de straat. En het kwam plotseling bij haar op dat hij echt bang was; niet alleen *traqué*, maar doodsbang. Misschien was hij dus toch geen politieman, maar een dief – hoewel ze zelf ook wel wist dat daar soms maar weinig verschil tussen was.

‘Bent u Maria Andrejevna Ostrakova?’ vroeg hij haar opeens, alsof hij bang was voor die vraag.

Hij sprak Frans, maar ze hoorde meteen dat het zijn moedertaal niet was, net zomin als de hare. En door zijn correcte uitspraak van haar naam, compleet met het patroniem, wist ze al bijna zeker waar hij vandaan kwam. Ze herkende meteen de slordige articulatie en de bijbehorende stand van de tong, en nu besefte ze ook – maar veel te laat, en met angst in haar hart – met wat voor soort man ze te maken had.

‘En als dat zo is, wie bent ú dan in vredesnaam?’ vroeg ze hem op haar beurt, met haar kin dreigend vooruit, terwijl ze hem nijdig aankeek.

Hij was een stap dichterbij gekomen. Het was plotseling absurd hoeveel groter hij was dan zij, en hoe sterk zijn gelaatstrekken zijn onaangename karakter verrieden. Vanuit haar lage positie zag Ostrakova zijn zwakte even duidelijk als zijn angst. Zijn vochtige kin was verkrampd en hij probeerde een vastberaden trek om zijn mond te leggen, maar ze wist dat hij alleen maar zijn ongeneeslijke lafheid probeerde te maskeren. Een man die zich schrap zet voor een heroïsche daad, dacht ze bij zichzelf. Of voor een misdad. Een man die niets spontaans meer heeft.

‘Bent u geboren in Leningrad, op 8 mei 1927?’ vroeg de onbekende.

Waarschijnlijk had ze ‘ja’ gezeegd – dat wist ze achteraf niet zeker meer. Ze zag hoe zijn angstige ogen over haar heen keken en naar de naderende bus staarden. Ze zag dat hij werd bevangen door een besluiteloosheid die aan paniek grensde, en even kwam het bij haar op – een voorgevoel dat uiteindelijk niet ver van de waarheid zou blijken te zijn – dat hij van plan was haar eronder te duwen. Dat deed hij niet, maar hij stelde zijn volgende vraag wel in het Russisch, en op de ruwe toon van de Moskouse bureaucratie.

‘Hebt u in 1956 toestemming gekregen om de Sovjetunie te verlaten om uw zieke echtgenoot, de verrader Ostrakov, te verplegen? En om bepaalde andere redenen?’

‘Ostrakov was geen verrader,’ onderbrak ze hem. ‘Hij was een patriot.’ En bijna instinctief pakte ze haar boodschappentas weer op en greep het handvat stijf vast.

De vreemdeling gaf haar nauwelijks de kans om tegen te spreken en vervolgde met stemverheffing, om het geratel van de bus te overstemmen: ‘Ostrakova, ik breng u de groeten over van uw dochter Alexandra in Moskou, en van bepaalde officiële instanties! Ik wil met u over haar praten! Laat u die bus maar voorbijrijden!’

De bus stopte nu. De conducteur kende haar en had zijn hand al uitgestoken om haar tas aan te pakken. Zachtjes voegde de onbekende er nog iets vreselijks aan toe: ‘Alexandra heeft ernstige problemen; ze heeft de hulp van haar moeder nodig.’

De conducteur riep dat ze moest opschieten. Hij sprak haar altijd quasi-onbehouden aan, wat ze allebei wel grappig vonden. ‘Vooruit, moedertje! Het is veel te warm voor de liefde! Geef die tas maar aan, dan kunnen we vertrekken!’

In de bus werd er gelachen, maar toen riep iemand een belediging –

een oude vrouw waar de hele wereld op moest wachten! Ze voelde hoe de hand van de man onhandig haar arm beetpakte, als een stuntelige minnaar tastend naar de knoopjes. Ze rukte zich los. Ze probeerde de conducteur iets te zeggen, maar ze kon geen woorden vinden: ze opende haar mond maar kon geen geluid uitbrengen. Het enige waar ze kans toe zag was haar hoofd te schudden. De conducteur riep weer iets naar haar, zwaaide toen en haalde zijn schouders op. Er werden nu nog meer beledigingen geroepen – een oude vrouw, die voor de middag al zo dronken was als een meloet! Zonder een stap te verzetten keek Ostrakova de bus na tot hij uit het gezicht verdwenen was. Ze wachtte tot haar blik weer helder was en haar hart niet meer zo vreemd zou bonzen. Nu ben ik het die een glas water nodig heeft, dacht ze. Tegen de sterken kan ik me wel teweerstellen, maar God helpe me tegen de zwakken.

Ze volgde hem naar het café en sleepte zwaar met haar been. Precies vijftientig jaar geleden had ze in een werkkamp haar been op drie plaatsen gebroken toen er een berg kolen was gaan schuiven. Op deze vierde augustus – ze wist heel goed welke dag het vandaag was – kwam, door de spanning die de woorden van de onbekende man bij haar hadden opgeroepen, het oude gevoel dat ze mank was weer terug.

Het café was het laatste in de straat – en misschien wel in heel Parijs – dat nog geen jukebox en neonverlichting had en in augustus openbleef. Maar er stonden wel flipperkasten die van de vroege ochtend tot de late avond flikkerden en herrie maakten. Verder was er de gebruikelijke ochtenddrukte, met gesprekken over paarden en politiek en waar Parijzenaars verder nog over praatten. En zoals gewoonlijk zaten er drie prostituees zacht met elkaar te praten. Door een nurkse jonge ober in een smerig overhemd werden ze naar een hoektafeltje gebracht met een vuil reclamebordje van Campari waar ‘gereserveerd’ op stond. Toen ontrolde zich even een belachelijk banaal tafereeltje. De onbekende bestelde twee koffie, maar de ober riep verontwaardigd dat je niet om twaalf uur de beste tafel van het huis kon reserveren om alleen maar een kop koffie te drinken. De baas moest tenslotte ook zijn huur betalen, monsieur! Omdat de man deze stroom patois niet kon volgen moest Ostrakova het voor hem vertalen. De onbekende bloosde en bestelde tweemaal omelet ham met pommes frites en twee flesjes Elzasser bier, zonder iets aan Ostrakova te vragen. Toen verdween hij naar de wc om weer wat moed te verzamelen – in

kennelijk vertrouwen dat ze niet de benen zou nemen. Toen hij weer terugkwam zag ze dat hij zijn gezicht had afgedroogd en zijn rossige haar had gekamd, maar nu ze binnen waren deed de lucht die hij bij zich droeg haar onmiddellijk weer denken aan de ondergrondse, de trams en de verhoorkamertjes in Moskou. Toen ze hem dat korte stukje van de wc naar hun tafeltje zag lopen beseftte ze, duidelijker dan hij haar ooit had kunnen zeggen, dat haar angst gegrond was. Hij was één van hen. De half onderdrukte zwierige tred, de opzettelijk harde uitdrukking op zijn gezicht en de zwaarwichtige manier waarop hij nu zijn onderarmen recht op tafel legde en met geveinsde tegenzin een stuk brood uit het mandje nam alsof hij een pen in de inkt doopte – door dat alles kwamen haar ergste herinneringen weer boven aan de tijd dat ze in schande had moeten leven onder de last van Moskou's kwaadaardige bureaucratie.

'Goed,' zei hij, en begon tegelijkertijd een stuk brood te eten. Hij had het knapperige eindje gekozen. Met zijn grote handen had hij het in een tel kunnen vermorzelen, maar in plaats daarvan begon hij er met zijn stompe vingers op damesachtige wijze kleine schilfers vanaf te pellen, alsof dat de juiste manier was om stokbrood te eten. Onder het knabbelen trok hij zijn wenkbrauwen op en kreeg kennelijk medelijden met zichzelf – ik, vreemdeling in een onbekend land. 'Weten ze hier wat een schandalig leven u hebt geleid in Rusland?' vroeg hij ten slotte. 'Maar misschien kan niemand dat wat schelen in een stad vol hoeren.'

Het antwoord lag op het puntje van haar tong: *Ik heb geen schandalig leven geleid in Rusland. Jullie systeem, dat was schandalig.*

Maar ze zei het niet; ze probeerde krampachtig haar mond te houden. Ostrakova had al bij zichzelf gezworen dat ze haar opvliegende karakter en haar scherpe tong zou beteugelen, en ze probeerde zich daar fysiek aan te houden door met haar vingers de zachte huid aan de binnenkant van haar pols beet te pakken en daar door haar mouw heen onder de tafel vinnig en voortdurend in te knijpen, precies zoals ze dat al honderden keren had gedaan, vroeger, toen dit soort onderzeringen nog deel uitmaakten van haar dagelijks bestaan – 'Wanneer hebt u voor het laatst iets gehoord van uw echtgenoot Ostrakov, de verrader?' – 'Geeft u ons de namen van alle personen met wie u in de afgelopen drie maanden contact heeft gehad!' – En door die harde leerschool had ze ook die andere kneepjes van het verhoor onder de

knie gekregen. En een deel van haar was op dit moment al bezig zich die wijze lessen weer voor de geest te halen. Hoewel dit alles, historisch gezien, bij een vorige generatie hoorde, herinnerde ze het zich allemaal weer alsof ze die adviezen gisteren nog nodig had gehad en alsof ze ook nu nog van het grootste belang waren. Ze moest niet grof op hun eigen grofheid reageren, zich nooit laten provoceren, nooit proberen hun te slim af te zijn, nooit een spitsvondige, superieure, of intellectuele indruk maken, zich nooit laten meeslepen door woede, wanhoop of die plotseling opvlammende hoop na een toevallige vraag. Onaandoenlijkheid moest ze onaangedaan beantwoorden, op routinevragen routineantwoorden geven. En alleen diep, heel diep vanbinnen moest ze die twee geheimen bewaren die al die vernederingen draaglijk maakten: haar haat jegens hen, en de hoop dat ze ooit, als de steen door een oneindig aantal druppels was uitgehold, genoeg van haar zouden krijgen en haar door een vreemde kronkel in hun dikhuidige manier van denken met tegenzin de vrijheid zouden teruggeven die ze haar onthielden.

Hij had een opschrijfboekje tevoorschijn gehaald. In Moskou zou het een dossier zijn geweest, maar hier in een Parijs' café was het een zwart, in glad leer gebonden aantekeningenboekje dat in Moskou zelfs voor een hoge functionaris een bijzonder bezit zou zijn geweest.

Maar of het nu een dossier of een notitieboekje was, het verhaal begon op dezelfde manier: 'U bent geboren als Maria Andrejevna Rogova, in Leningrad, op 8 mei 1927,' herhaalde hij. 'Op 1 september 1948 – u was toen eenentwintig – bent u getrouwd met de verrader Ostrakov Igor, een kapitein bij de infanterie in het Rode Leger, zoon van een Estlandse moeder. In 1950 is voornoemde Ostrakov, die toen in Oost-Berlijn was gestationeerd, verraderlijk overgelopen naar het fascistische Duitsland, met hulp van reactionaire Estlandse emigrés, en heeft hij u in Moskou achtergelaten. Hij is in Parijs gaan wonen en heeft later de Franse nationaliteit aangenomen. Daar heeft hij zijn relatie met anti-Sovjetelementen voortgezet. Op het moment dat hij overliep had u geen kinderen bij deze man. U was toen ook niet zwanger. Klopt dat?'

'Ja, dat klopt,' zei ze.

In Moskou had ze natuurlijk moeten zeggen: 'Dat klopt, kameraad kapitein,' of: 'Dat klopt, kameraad inspecteur,' maar in dit luidruchtige Franse café waren zulke formaliteiten niet op hun plaats. De

huid van haar pols was nu gevoelloos. Ze liet hem los, wachtte tot de bloedcirculatie weer op gang was gekomen en begroef haar nagels toen ergens anders.

‘Als medeplichtige aan Ostrakovs verraad bent u tot vijf jaar werk-kamp veroordeeld, maar weer vrijgelaten bij de amnestie na de dood van Stalin in maart 1953. Klopt dat?’

‘Ja, dat klopt.’

‘Bij uw terugkomst in Moskou hebt u een verzoek ingediend voor een visum om u bij uw echtgenoot in Frankrijk te kunnen voegen, hoewel u ook wel wist dat dat verzoek hoogstwaarschijnlijk niet zou worden ingewilligd. Dat klopt?’

‘Hij had kanker,’ zei ze. ‘Als ik geen verzoek had ingediend zou ik tekortgeschoten zijn in mijn plicht als zijn echtgenote.’

De ober bracht de borden met omelet en pommes frites en de twee flesjes Elzasser bier. Ostrakova vroeg om een *thé citron*: ze had dorst, maar ze hield niet van bier. Toen ze haar bestelling opgaf probeerde ze tevergeefs contact met de jonge kelner te krijgen; ze glimlachte en werkte met haar ogen. Maar ze merkte ontzet hoe koel hij reageerde. Ze beseftte dat ze de enige vrouw was in het café, op de drie hoertjes na. De man hield zijn notitieboekje van zich af als een gezangboek, nam een hap van zijn omelet, toen nog een, en Ostrakova kneep nog harder in de huid van haar pols. Alexandra’s naam bonsde in haar hoofd als het bloed van een open wond en er kwamen duizenden verschillende *ernstige problemen* bij haar op, waarbij ze zo snel mogelijk *de hulp van haar moeder* nodig zou kunnen hebben.

Onder het eten vervolgde de man zijn onsympathieke relaas van haar levensloop. At hij omdat hij het lekker vond, of wilde hij voorkomen dat hij weer zou opvallen? Ze kwam tot de slotsom dat zijn eten dwangmatig was.

‘In de tussentijd,’ begon hij, terwijl hij nog een hap nam.

‘In de tussentijd,’ fluisterde ze, ondanks zichzelf.

‘In de tussentijd ging u ondanks uw zogenaamde bezorgdheid voor uw man, de verrader Ostrakov, een overspelige relatie aan met de zogenaamde muziekstudent Glikman Joseph,’ vervolgde hij met volle mond. ‘De man was een jood die al viermaal voor antisociaal gedrag was veroordeeld; u had hem ontmoet tijdens uw strafperiode. U ging met deze jood samenwonen in een flat in het dertiende district. Klopt dat of niet?’

‘Ik was eenzaam.’

‘Uit deze relatie met Glikman werd een dochter geboren, Alexandra, in de kraamkliniek van het Ziekenhuis van de Oktoberrevolutie in Moskou. Het geboortebewijs werd getekend door Glikman Joseph en Ostrakova Maria. Het meisje kreeg de naam van de jood, Glikman. Is dat juist of onjuist?’

‘Dat is juist.’

‘Toch bleef u intussen bij uw verzoek om een visum voor het buitenland. Waarom?’

‘Dat heb ik u toch gezegd? Mijn man was ziek. Ik mocht het niet opgeven.’

Hij begon weer te eten, zo gulzig dat ze zijn vele rotte tanden en kiezen kon zien. ‘In januari 1956 hebt u bij wijze van gunst een visum gekregen op voorwaarde dat u het kind Alexandra in Moskou zou achterlaten. Maar u hebt de toegestane tijdslimiet overschreden en bent in Frankrijk gebleven. En daarmee hebt u uw kind aan haar lot overgelaten. Klopt dat?’

De deuren van het café en de hele voorkant waren van glas. Een grote vrachtwagen parkeerde in de straat en het werd binnen donker. De jonge ober zette haar thee met een klap voor haar neer, zonder haar een blik waardig te keuren.

‘Ja, dat klopt,’ zei ze weer, terwijl ze zichzelf er met moeite toe bracht haar ondervrager aan te kijken. Ze wist wat er nu ging komen en dwong zichzelf hem te tonen dat ze op dit punt in elk geval geen enkele twijfel en ook geen spijt had. ‘Dat klopt,’ herhaalde ze uitdagend.

‘Een van de voorwaarden die de autoriteiten destijds hebben gesteld om uw verzoek welwillend te behandelen, was dat u voor de afdelingen die met de staatsveiligheid zijn belast een verklaring zou tekenen dat u bereid was bepaalde opdrachten voor hen uit te voeren tijdens uw verblijf in Parijs. Ten eerste zou u het op u nemen uw man de verrader Ostrakov, over te halen terug te keren naar de Sovjetunie...’

‘Dat zou ik *proberen*,’ zei ze, met een flauwe glimlach. ‘Maar hij zag er niet veel in.’

‘Ten tweede verklaarde u zich bereid gegevens door te spelen over de leden en de activiteiten van de revanchistische anti-Sovjetelementen. U hebt twee rapporten doorgestuurd die absoluut onbruikbaar waren,

en daarna hebt u niets meer van u laten horen. Waarom niet?’

‘Mijn man verachtte dat soort groeperingen en had zijn contacten met hen verbroken.’

‘U had zich ook zonder zijn hulp in die groepen kunnen indringen. U hebt die verklaring ondertekend zonder ernaar te handelen. Ja of nee?’

‘Ja.’

‘En voor dit alles laat u uw kind in Rusland achter? Onder de hoede van een jood? Om u te kunnen bekommeren om een vijand van het volk, een verrader van de staat? Daarvoor verzaakt u uw plicht? Daarvoor overschrijdt u de tijdslimiet en blijft u in Frankrijk?’

‘Mijn man lag op sterven. Hij had me nodig.’

‘En het kind Alexandra? Had zij u dan niet nodig? Is een stervende man belangrijker dan een levend kind? Een verrader? Een samen-zweerder tegen het volk?’

Ostrakova liet haar pols weer los, pakte beheerst haar thee op en zag het glas naar haar mond toe komen, met de citroen bovenop drijvend. Daar overheen staarde ze naar de vuile stenen vloer en zag ze weer het dierbare, felle, maar toch vriendelijke gezicht van Glikman, die al zijn overredingskracht had gebruikt om haar over te halen het papier te tekenen, om weg te gaan, om alle eden te zweren die ze maar wilden. De vrijheid van één mens betekent meer dan de slavernij van drie anderen, had hij gefluisterd. Een kind van ouders als wij zal het altijd moeilijk hebben in Rusland, of je nu hier blijft of weggaat. Ga nu maar, dan zullen wij ons best doen om te proberen je achterna te komen. Teken alles, ga hier vandaan en probeer voor ons allemaal te leven. Als je van me houdt, ga dan...

‘Dat was nog in de harde tijd,’ zei ze ten slotte tegen de man tegenover haar, bijna mijmerend. ‘U bent nog te jong. Maar dat was nog de harde tijd, zelfs toen Stalin al dood was – nog altijd hard.’

‘Schrijft de misdadiger Glikman u nog steeds brieven?’ vroeg de man uit de hoogte, op alwetende toon.

‘Hij heeft me nog nooit geschreven,’ loog ze. ‘Hoe zou hij ook kunnen – een dissident, die geen enkele vrijheid heeft? Die beslissing om in Frankrijk te blijven heb ik helemaal alleen genomen.’

Maak jezelf maar zwart, dacht ze. Probeer zo veel mogelijk iedereen te sparen die nog in hun macht is.

‘Ik heb niets meer van Glikman gehoord sinds ik twintig jaar ge-